

Министерство образования Республики Беларусь
УЧРЕЖДЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ
«ПОЛОЦКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ»

УДК 902 (4/9)

№ ГР 20111102

Инв. № _____

УТВЕРЖДАЮ

Проректор по научной работе

_____ Д.О. Глухов

«_____» _____ 2015 г.

ОТЧЕТ
О НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ
СОЦИАЛЬНАЯ ТОПОГРАФИЯ, ХОЗЯЙСТВО, КУЛЬТУРА
И АНТРОПОЛОГИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛОЦКА И ПОЛОЦКОЙ ЗЕМЛИ
В IX–XVIII ВВ.
(заключительный)

Декан факультета

Д.А. Кондаков

Зав. кафедрой

А.И. Корсак

Научный руководитель

Д.В. Дук

Новополоцк 2015

СПИСОК ИСПОЛНИТЕЛЕЙ

Руководитель работы
докт. ист. наук, профессор

подпись, дата

Д.В. Дук
(реферат, введение,
заключение, Глава1)

Исполнители темы:

Ответственный исполнитель
ст. науч. сотр.

подпись, дата

О.А. Емельянчик
(Глава 2)

Науч. сотр.

подпись, дата

И.А. Магалинский
(Глава 3)

Мл.науч. сотр.

подпись, дата

А.Л. Коц
(Глава 4)

Мл.науч. сотр.

подпись, дата

В.В. Черевко
(Глава 5)

Нормоконтроль

подпись, дата

В.Ф. Кулеш

РЕФЕРАТ

Отчет 154 с., 5 рис., 6 табл., 112 источников.

ПОЛОЦК, ПОЛОЦКАЯ ЗЕМЛЯ, ПОСАДСКАЯ СТРУКТУРА, МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА, ЮВЕЛИРНОЕ ДЕЛО, СЕЛЬСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ, ПОГРЕБАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ, КРАНИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ

Объектом исследования являются антропология, социально-экономическая история и культура населения Белорусского Подвинья в IX–XVIII вв.

Цель работы – раскрытиек на материале новейших археологических исследований основных черт социальной топографии, хозяйства, культуры и антропологии населения Полоцка и Полоцкой земли в IX – XVIII вв.

В исследовании были использованы археологические и антропологические методы. Археологические методы включают проведение раскопок, интерпретацию данных; антропологические методы включают определение пола и возраста, измерение черепов и костей посткраниального скелета, статистическую обработку результатов.

Проведены археологические раскопки на памятниках археологии Полоцка IX – XVIII вв. и Полоцкой земли XIV–XVIII вв. Образование Полоцка как городского центра в IX – нач. XI вв. получило научное подтверждение. Впервые выявлены и изучены памятники археологии, которые свидетельствуют о наличие племенного этапа в истории поселения на месте Полоцка. Впервые по итогам раскопок сельских могильников получен обширный вещевой и остеологический материал XII–XIX вв. (преимущественно XIV–XVIII вв.). Впервые получены данные об антропологических особенностях различных хронологических и территориальных групп городского и сельского населения Полоцкой земли XIV–XVIII вв. Впервые получены данные о конструктивных особенностях Спасо-Преображенской церкви XII века в г. Полоцке (наличие боковых галерей, притвора, крипт).

Полученные результаты исследования внедрены в качестве новых теоретических знаний в учебный курс «Историческая антропология», «Археология», спецкурсы «История Полоцка (по материалам археологических исследований)», «Материальная культура населения Беларуси в X–XVIII вв.» Учреждения образования «Полоцкий государственный университет». Музейные фонды НПИКМЗ пополнены новыми археологическими экспонатами, что в перспективе может привести к увеличению числа туристов в г. Полоцке.

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	6
1 СОЦИАЛЬНАЯ ТОПОГРАФИЯ И МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ПОЛОЦКА В IX–XVIII ВВ.....	10
1.1 История археологического изучения Полоцка.....	10
1.2 Историческая топография Полоцка.....	12
1.3 Проблема датировки начального этапа существования Полоцка.....	14
1.4 Полоцк – центр государственности. Становление восточнославянского города.....	18
1.5 Истоки сакрального пространства Полоцка: Верхний замок, Софийский собор.....	23
1.6 Развитие посадской структуры Полоцка XI–XVIII вв.....	26
1.7 Материальная культура Полоцка. Выделение вещевых комплексов XIV – XVIII вв.....	31
2 АНТРОПОЛОГИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛОЦКА И ПОЛОЦКОЙ ЗЕМЛИ XI– XVIII ВВ.....	34
2.1 Формирование антропологического состава сельского населения Полоцкой земли IX–XVIII вв.....	34
2.1.1 Материалы и методы	34
2.1.2 Краниологическая характеристика сельского населения	37
2.1.3 Структурные изменения черепа за последнее тысячелетие (XI–XIX вв.) у сельского населения Полоцкой земли.....	49
2.2 Антропологическая характеристика населения Полоцка IX – XVIII вв.....	59
2.2.1 Краниологическая характеристика населения Полоцка XIII–XVIII вв.....	62
2.2.2 Результаты антропологической экспертизы материалов погребений при Спасо-Преображенской церкви Спасо-Ефросиньевского монастыря.....	69
3 ПРОИЗВОДСТВО, ТИПОЛОГИЯ И ХРОНОЛОГИЯ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ЦВЕТНЫХ МЕТАЛЛОВ X–XVII ВВ. С ТЕРРИТОРИИ ПОЛОЦКА.....	85
3.1 Историография и источники.....	86
3.2 Сырьевой металл, инструменты и приспособления ювелиров.....	87
3.3 Типология и хронология изделий из цветных металлов.....	89
3.4 Химический состав изделий из цветных металлов.....	92
4 АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ X–XVIII ВВ. ПОЛОЦКИХ ПОСАДОВ И СЕЛЬСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ПОЛОЦКОГО ПОДВИНЬЯ XVI–	

XVIII ВВ. (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ 2013-2015 ГГ.).....	96
5 ХАРАКТЕРИСТИКА ПОГРЕБАЛЬНЫХ КОМПЛЕКСОВ МОГИЛЬНИКОВ БЕЛОРУССКОГО ПОДВИНЬЯ XIV–XVIII ВВ. (ПО ИТОГАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ 2011–2014 ГГ.).....	104
5.1 Могильник возле д. Ивесь Глубокского р-на.....	104
5.2 Могильник возле д. Бирули Докшицкого р-на.....	115
5.3 Могильник возле д. Жерносеково Бешенковичского р-на.....	117
5.4 Могильник возле д. Клещино Бешенковичского р-на.....	123
5.5 Могильник возле д. Муравщина Полоцкого р-на	128
5.6 Могильник возле д. Дубровка Городокского р-на	129
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	137
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ.....	143

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Алексеев, В.П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
2. Алексеев, В.П. Человек: Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы) / В.П. Алексеев. – М.: Наука, 1985. – 288 с.
3. Алексеева, Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т.И. Алексеева. – М.: Изд. Московского ун-та, 1973. – 332 с.
4. Алексеева, Т.И. Этногенез и этническая история восточных славян по данным антропологии / Т.И. Алексеева // Восточные славяне. Антропологическая и этническая история / Т.И. Алексеева [и др.]; редкол.: С.А. Арутюнов [и др.]. – 2-е изд. – М., 2002. – С. 307–315.
5. Археалогія Беларусі. У 4 т. – Мінск: Беларуская навука, 1998 – 2001. – Т. 4. Помнікі XIV – XVIII стст. / В.М. Ляўко [і інш.]; Пад рэд. В.М. Ляўко [і інш.]. – 2001. – 597 с.; іл.
6. Вайцяховіч, А.В. Асаблівасці пахавальнага абрада курганнага могільніка Бірулі (Парэчча) Докшыцкага раёна Віцебскай вобл. / А.В. Вайцяховіч // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2008. – Вып. 15. – С. 218-235.
7. Дебец, Г.Ф. Палеоантропология СССР / Г.Ф. Дебец. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1948 – 389 с. (Труды / Ин-т этнографии; Т.4).
8. Дебец, Г.Ф. Проблемы заселения Европы по антропологическим данным / Г.Ф. Дебец, Т.А. Трофимова, Н.Н. Чебоксаров// Происхождение человека и древнее расселение человечества: науч. тр. /Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая; под ред. М.Г. Левина, Г.Ф. Дебеца, Я.Я. Рогинского. – М., 1951. – С. 409–468. – (Труды / Академия наук СССР, Институт этнографии; Т. 16).
9. Денисова, Р.Я. География антропологических типов балтских племён и этногенетические процессы в I – начале II тысячелетия н.э. на территории Литвы и Латвии / Р.Я. Денисова // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы: сб. ст. / Латвийская академия наук, Институт истории Латвии; отв. ред. Р.Я.Денисова. – Рига, 1990. – С. 28–81.
10. Дерябин, В.Е. Биометрическая обработка антропологических данных с применением компьютерных программ / В.Е. Дерябин; Науч.-исслед. ин-т и Музей антропологии Московского государственного ун-та. – М., 2004. – 299 с. – Деп. в ВИНТИ 12.01.04, № 34–В2004 // Деп. науч. работы: библиогр. указ. Естеств. и точные науки, техника, – 2004. – № 3. – С. 8.
11. Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь / склад. В.Я. Абламскі, І.М. Чарняўскі, Ю.А. Барысюк. — Мінск: БелТА, 2009. — 684 с.; іл.

12. Дук, Д. Ад Рагвалода да Івана Грознага: Верхні Замак у сацыяльнай тапаграфіі Полацка / Д. Дук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2010. – № 5. – С. 8–12.
13. Дук, Д. Величие и безвестие: храмы Бельчицкого Борисоглебского монастыря в Полоцке / Д. Дук // Родина. Российский исторический журнал. – 2008. – № 8. – С. 43–45.
14. Дук, Д. Дерево жизни Полоцкого городища / Д. Дук // Родина. Российский исторический журнал. – 2007. – № 10. – С. 37–39.
15. Дук, Д. Камни из саги о Тидрике Бернском / Д. Дук // Родина. Российский исторический журнал. 2006. № 10. – С. 44–46.
16. Дук, Д. Полацк IX – XI стагоддзяў: шлях да дзяржаўнасці / Д. Дук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – № 5 – С. 4–8.
17. Дук, Д. Полоцк-1150: истоки государственности на белорусских землях / Д. Дук // Родина. Российский исторический журнал. – 2012. – № 9. – С. 66–69.
18. Дук, Д. Роль и место этнических миграций в формировании славянской (кривичской) культуры на Подвинье / Д. Дук // Rytų Europos Kultūramigracijų kontekste. Tarpdalykiniai tyrimai. (Культура Восточной Европы в контексте миграции. Междисциплинарные исследования). – Lietuvos istorijos institutas: “Versus aureus”, 2007. – С. 473–490.
19. Дук, Д. Святая София о семи версах / Д. Дук // Родина. Российский исторический журнал. – 2007 – № 6 – С. 63–67.
20. Дук, Д. Старажытныя славяне полацкага гарадзішча (780–1310 гг.) / Д. Дук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2008. – № 7. – С. 21–27.
21. Дук, Д.В. Новые археологические исследования на территории Заполотского посада древнего Полоцка (конец X – первая половина XII в.) / Дук Д.В., Коц А.Л. // Под знаком Рюриковичей. Stratum plus. № 5. Кишинёв, 2013. С. 83–90.
22. Дук, Д.У. Археалагічныя комплексы пасадаў Полацка IX–XVIII стст. (па выніках раскопак 2004–2012 гг.) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2014. – 248 с.
23. Дук, Д.У. Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў. Вучэбна-метадычны комплекс для студ. спец. 1-21 03 01-01 01 “Гісторыя Беларусі”, 1-02 01 02-04 “Гісторыя. Англійская мова”. – Наваполацк: УА “ПДУ”, 2006. – 112 с.
24. Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.: іл.

25. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с., [22] арк. іл.
26. Дук Д.У. Справаздача аб археалагічным наглядзе на помніку «Полацкі езуіцкі калегіум. Спартыўныя збудаванні для карпусоў Б і В» у 2010 г. / Археалагічны архіў ДНУ «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі». – Справ. № 2535.
27. Дук Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на тэрыторыі Запалоцкага пасаду г. Полацка ў 2010 г. / Археалагічны архіў ДНУ «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі». – Справ. № 2536.
28. Дук, Д.У. Археалагічныя комплексы пасадаў Полацка IX–XVIII стст. (па выніках раскопак 2004–2012 гг.) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2014. – 248 с.
29. Дук, Д.У. Археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы / Д.У. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 21. Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка) – Мінск, 2011. – С. 30–60.
30. Дук, Д.У. Калечыц, І.Л., Коц А.Л. Пячатка Еўфрасінні Полацкай / Д.У. Дук, І.Л. Калечыц, А.Л. Коц / Беларускі гістарычны часопіс. – Мінск, 2015а. – № 7 (192) – С. 13-18.
31. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на полацкім гарадзішчы ў 2007 г: у 2 ч. / Археалагічны архіў ДНУ «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі». – Справ. № 2537а.
32. Дучыц, Л.У. Археалагічныя дадзеныя аб прыбалтыйскіх фінах на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя / Л.У. Дучыц // Гісторыя Беларусі: жалезны век і сярэднявечча: тэзісы дакладаў навук. канф., Мінск, 27–28 лістапада 1997 г. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі; нав. рэд. В. Шадыра. – Мінск, 1997. – С. 16–18.
33. Дэбец, Г.Ф. Чарапы Люцынскага могільніку і старажытных славян Беларусі і месца апошніх у палеатропалёгіі Усходняй Эўропы // Працы секцыі археалёгіі Інстытута гісторыі Беларускай АН. – Мінск, 1932, Т. 3. – с. 69–80.
34. Емельянчик, О.А. Краниологическая характеристика населения Полоцкой земли XI–XIV вв. по материалам курганных, грунтовых и жальничных погребений / О.А. Емельянчик // Актуальные вопросы антропологии. Вып. 5. / Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск: Беларуская навука, 2010. – С. 238–250.
35. Емельянчик, О.А. Население Полоцка XVII – XVIII вв. по данным антропологии (по материалам раскопок на полоцком городище) / О.А. Емельянчик, И.В. Кошкин // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. – 2009. – № 1. – С. 9 – 15.

36. Емяльянчык, В. Комплексная антрапалагічная характарыстыка насельніцтва Полацкай зямлі X–XIII стст. (па даным краніялогіі) / В. Емяльянчык // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы IV Міжн. навук. канф., Полацк, 23–24 кастр. 2002 г. / Міністэрства культуры РБ, Ін-т гісторыі НАН Беларусі, НППКМЗ; укладальнік Т.А. Джумантаева. – Полацк, 2003. – С. 122–130.
37. Емяльянчык, В.А. Вынікі антрапалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў 1998 – 2008 гг. / В.А. Емяльянчык // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 30 – 37.
38. Емяльянчык, В.А. Новыя матэрыялы па антрапалогіі вясковага насельніцтва Полацкай зямлі XIV – XVI стст. / В.А. Емяльянчык // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Полацк, 22–23 мая 2012 г. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Полацкі дзярж. ун-т; рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.] ; навук. рэд., уклад. В.М. Ляўко. – Мінск, 2012. – С. 149–157.
39. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць. — Мінск: БелСЭ, 1985. — 496 с.; іл.
40. Квяткоўская, А.В. Даследаванне каменных магіл каля в. Ваўча Докшыцкага і в. Перавоз Глыбоцкага раёнаў / А.В. Квяткоўская // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годдзю Полацка. Тэзісы дакладаў. – Полацк, 1992. – С. 30-32.
41. Климов, М.В. Погребальные памятники полоцкой округи XIII–XVIII вв. / М.В. Климов, В.В. Черевко // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.]; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О.Н. Левко. — Минск : Беларуская навука, 2012. — С. 176–182.
42. Клімаў, М. Справаздача за 1996 г. аб археалагічных даследаваннях у Полацку і Полацкім раёне / М. Клімаў // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі» НАН Беларусі. – Спр. № 1622.
43. Коц А.Л. Археалагічныя знаходкі з раскопак на Востраве старажытнага Полацка ў 2012 г. // А.Л. Коц // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф. / рэдкал.: Г.У. Савіцкі і інш. – Мн.: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2013. – С. 125-129.

44. Коц А.Л. Сельскія паселішчы Полацкага ваяводства XVI-XVIII стст. (па матэрыялах археалагічных разведак 2010-2011 гг.) / А.Л. Коц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2014. – № 25 – С. 45-53.
45. Коц, А.Л. Жылы комплекс XI-XII стст. на Запалоцкім пасадзе (па матэрыялах археалагічных раскопак 2012 г.) // А.Л. Коц // История и культура на стыке эпох и цивилизаций: историко-культурное наследие как ресурс и результат развития общества: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 250-летию М.К. Огинского/ рэдкол.: И.И. Калачева и др. – Минск, 2015. – С. 88-94.
46. Коц, А.Л. Ювелірная майстэрня XII ст. на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка (па матэрыялах археалагічных раскопак 2013 г.) / Коц А.Л. // Весник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2015. № 1. – С. 18-27.
47. Левко, О.Н. Отчет об обследовании памятников археологии Городокского района Витебской области, Шкловского района Могилевской области, Несвижского района Минской области в 1985 г. / Фонд археалагічнай навукавай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі. — Спр. № 942. — С. 14.
48. Лобач, У. Да вынікаў археалагічна-этнаграфічнай экспедыцыі ў мястэчку Бачэйкава і яго ваколіцах / У. Лобач // Матэрыялы II міжнароднай канферэнцыі па праблемах музеіфікацыі ўнікальных гістарычных тэрыторый. — Полацк, 1996. — С. 45–48.
49. Ляўданскі, А. Кароткае паведамленьне аб досьледах культур эпохі жалеза ў БССР у 1930-1931 гг. / А. Ляўданскі // Працы сэкцыі архэалёгіі. Т. 3. – Мінск, 1932. – С. 230-235.
50. Магалинский, И.В. Железообработка / И.В. Магалинский // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.]; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О.Н. Левко; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск: Беларус. навука, 2012. – С. 344–348.
51. Магалинский, И.В. Обработка черных и цветных металлов / И.В. Магалинский // Друцк. Друцк и Друцкая волость (княжество) в IX–XII вв. Летопись древних слоев. Князья Друцкие и их владения в XIII–XVIII вв. Ремесло, промыслы, торговля (по данным археологии, нумизматики, письменных источников). Памятники архитектуры и объекты туризма / Научный редактор О.Н. Левко. – Минск: Беларуская навука, 2014. – С. 363–374

52. Магалинский, И.В. Предварительные результаты исследования химического состава изделий из цветных металлов X–XVII вв. из Полоцка / И.В. Магалинский, С.Н. Райков, М.В. Бельков // Полоцк в истории и культуре Европы : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Полацк, 22–23 мая 2012 г.) / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Полацкі дзярж. ун-т ; рэдкал: А.А. Каваленя [і інш.] ; навук. рэд., уклад. В.М. Ляўко. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – С. 392–399.
53. Магалинский, И.В. Применение данных лазерного спектрального анализа химического состава цветных металлов при изучении ювелирного ремесла Полоцка X–XVII / И.В. Магалинский, С.Н. Райков // Доклады НАН Беларусі. Т. 58. № 2. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – С. 119–122.
54. Магалинский, И.В. Ювелирное производство / И.В. Магалинский // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.]; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О.Н. Левко; Нац. акад. наук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – С. 349–363.
55. Магалинский, И.В. Применение данных лазерного спектрального анализа химического состава цветных металлов при изучении ювелирного ремесла Полоцка X–XVII вв./ И.В. Магалинский, С.Н. Райков // Доклады НАН Беларусі. Т. 58. № 2. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – С. 119–122.
56. Магалінскі І.У. Археалагічныя даследаванні ў Полацку ў 2012 годзе І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – Вып. 25. Вынікі даследаванняў першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2011–2012 гадах. – С. 337–346
57. Магалінскі, І.У. Археалагічныя даследаванні ў Полацку ў 2010 годзе / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 23: Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – С. 342–348.
58. Магалінскі, І.У. Вырабы з каляровых металаў гаспадарчага і бытавога прызначэння з тэрыторыі Полацка / І.У. Магалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2011 г.) / уклад. Т.А. Джумантаева, А.У. Шумовіч. – Полацк: НППГКМЗ, 2012. – С. 64–76.
59. Магалінскі, І.У. Вырабы з каляровых металаў з гарадзішча Маскавічы ў фондах Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-

- запаведніка / І.У. Магалінскі // Гісторыя і археалогія гарадзішча Маскавічы: зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэдакцыяй А.Я. Тараса. – Рыга : Інстытут беларускай гісторыі і культуры, 2013. – 386 с.
- 60.Магалінскі, І.У. Вырабы з каляровых металаў у кантэксце культурна-эканамічных кантактаў Полацка ў X–XVII стст. / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 24: Даследаванне сярэдневяковых старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі (памяці Ю.А. Заяца). – Мінск : Беларуская навука, 2013. – С. 113–118
- 61.Магалінскі, І.У. Вытворчасць, тыпалогія і храналогія вырабаў з каляровых металаў X–XVII стст. з тэрыторыі Полацка. Аўтарэферат дыс. канд. гіст. навук : 07.00.06 / І.У. Магалінскі ; Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт. – Наваполацк, 2013. – 21 с.
- 62.Магалінскі, І.У. Вытворчыя ювелірныя комплексы старажытнага Полацка (X–XVII стст.) / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 21. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – С. 115–121.
- 63.Магалінскі, І.У. Гісторыя вывучэння вырабаў з каляровых металаў з тэрыторыі Полацка / І.У. Магалінскі // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2011. – № 1. – С. 18–28
- 64.Магалінскі, І.У. Ліцейныя формы і тыплы для плаўкі каляровых металаў з тэрыторыі Полацка X–XVII стст. / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 21. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – С. 184–193.
- 65.Магалінскі, І.У. Металічныя дэталі скураных сумак XIV–XVII вв. у фондах НППКМЗ / І.У. Магалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2012 г.) / уклад. Т.У. Явіч. – Полацк: НППКМЗ, 2014. – С. 65–69.
- 66.Магалінскі, І.У. Металічныя крыжы-цельнікі канца X–XVIII ст. з тэрыторыі Полацка (класіфікацыя, храналогія і тэхналогія вытворчасці) / І.У. Магалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2011 г.) / уклад. Т.А. Джумантаева, А.У. Шумовіч. – Полацк: НППКМЗ, 2012. – С. 252–265.
- 67.Магалінскі, І.У. Металічныя ювелірныя інструменты X–XVII стст. у фондах НППКМЗ / І.У. Магалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2010 г.) / Уклад. Т.А. Джумантаева, А.У. Шумовіч. – Полацк, 2011. – С. 55–71.
- 68.Магалінскі, І.У. Пінцэт ювелірны / І.У. Магалінскі // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. Л–Я / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – С. 190

69. Магалінскі, І.У. Прывескі-амулеты з тэрыторыі Полацка (X–XIII стст.) / І.У. Магалінскі // Віцебскія старажытнасці. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння Л.В. Аляксеева. – Мінск: Медисонт, 2012. – С. 287–299.
70. Магалінскі, І.У. Сыравінны метал, нарыхтоўкі і адыходы вытворчасці Полацкіх ювеліраў X–XVII стст. / І.У. Магалінскі // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковай канферэнцыі. – Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2013. – С. 26–30.
71. Магалінскі, І.У. Хімічны склад вырабаў з каляровых металаў X–XVII стст. з тэрыторыі Полацка (суадносінны металургічных і тыпалагічных груп) / І.У. Магалінскі // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (1–3 лістапада 2013 г.): у 2 частках. Ч. 1. – Полацк, 2013. – С. 243–251.
72. Магалінскі, І.У. Шпількі "пус епі" з тэрыторыі Полацка: класіфікацыя, храналогія і праблема паходжання / І.У. Магалінскі // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: у 2 ч. Ч. 1. - Наваполацк: ПДУ, 2011. - С. 78-83
73. Магалінскі, І.У. Ювелірнае рамяство / І.У. Магалінскі // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. Л–Я / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – С. 441–442.
74. Магалінскі, І.У. Ювелірнае ўпрыгажэнне / І.У. Магалінскі // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. Л–Я / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – С. 442.
75. Магалінскі, І.У. Ювелірныя майстэрні Полацка X–XVII стст.: адметнасці тэхналогіі і асартымента вырабаў / І.У. Магалінскі // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў : зб. навук. арт. II міжнар. навук. канф., Полацк, 17-18 красав. 2014 г.: у 2 ч. Ч. 1 / Полацкі дзярж. ун-т; пад. агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача, С.А. Шыдлоўскага. – Наваполацк : ПДУ, 2014. – С. 64–68
76. Магалінскі, І.У. Ювелірныя ўпрыгажэнні старажытнага Полацка (X–XVII стст.) / І.У. Магалінскі // Ветнік ПГУ. Серія А. Гуманитарныя науки. Історыя. – 2012. - №9. - С. 16–27.
77. Магалінскі, І.У. Металічная матрыца з Полацка / І.У. Магалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2013 г.) / уклад. Т.У. Явіч. – Полацк: НППКМЗ, 2014. – С. 142-146.
78. Магалінскі, І.У. Металічная матрыца з Полацка / І.У. Магалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2013 г.) / уклад. Т.У. Явіч. – Полацк: НППКМЗ, 2014. – С. 142-146.

79. Палеоантропология Беларуси / И.И. Саливон [и др.] ; науч. ред.: И.И. Саливон, С.В. Васильев ; Нац. Акад. Наук Беларуси, Ин-т Истории. – Минск, Беларуская навука, 2015. – 369 с.
80. Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX-XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV-XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.]; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О.Н. Левко; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск: Беларус. навука, 2012.
81. Саливон, И.И. Антропологическая характеристика древнего и современного населения белорусско-польского пограничья / И.И. Саливон // Антропология населения белорусско-польского пограничья в свете этнической истории славян / Л.И. Тегако [и др.] ; под общ. Ред. Л. И. Тегако; НАН Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2009. – С. 54–149.
82. Саливон, И.И. Антропологическая характеристика населения Белоруссии II тыс. н. э. по палеоантропологическим материалам / И.И. Саливон // Очерки по антропологии Белоруссии / И.И. Саливон [и др.]; под ред. В.П. Алексеева, Ю.Г. Рычкова. – Минск, 1976. – С. 18–101.
83. Саливон, И.И. Изменения физического типа населения Беларуси за последнее тысячелетие / И.И. Саливон. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 171 с.
84. Салівон, І.І. Антрапалагічная характарыстыка старажытнага насельніцтва / І.І. Салівон // Беларусы. Т. 9. Антрапалогія / Л.І. Цягака [і інш.]; рэдкал.: Л.І. Цягака [і інш.]. – Мінск, 2006. – С. 87–107.
85. Салівон, І.І. Краніялогія насельніцтва Беларускага Панямоння па матэрыялах каменных могільнікаў / І.І. Салівон, А.В. Квяткоўская, А.І. Кушнір // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1989. – № 3. – С. 77–81.
86. Санкина, С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии / С.Л. Санкина. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 109 с.
87. Семянчук, Г. Дрысвяты – памежны горад Полацкай зямлі ў раннім сярэднявеччы (XI–XIII стст.) / Г. Семянчук // Славянский средневековый город: Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Том 2., Новгород, 26–31 августа 1996 г. / Ин-т археологии РАН; редкол.: Н.Н. Гринёв [и др.]. – М., 1997. – С. 343–353.

88. Семянчук, Г. Раннесярэднявечныя грунтовыя могілнікі Дрысвяты-Пашавічы / Г. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2002. – № 17. – С. 191–195.
89. Семянчук, Г.М. Новая катэгорыя археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (грунтовыя могілнікі X–XIII стст.) / Г.М. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 1993. – Ч. 2. – С. 124–139.
90. Трофимова, Т.А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии / Т.А. Трофимова // Советская этнография. – 1946. – № 1. – С. 91–136.
91. Федосова, В.Н. Антропологическая палеоэкология и проблемы эпохальной изменчивости / В.Н. Федосова // Экологические аспекты палеоантропологических и археологических реконструкций: сб. науч. ст. / Ин-т археологии АН СССР; под ред. В.П. Алексеева, В.Н. Федосовой. – М., 1992. – С. 51–78.
92. Чаквин И.В. Новые материалы к антропологической характеристике населения Полоцкой земли 10–13 вв. / А.И. Кушнир, И.В. Чаквин // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: материалы I науч. конф., посвящ. 1125-летию Полоцка, Полоцк, 28–30 сент. 1987 г. / Ин-т Истории АН БССР, Полоцкий историко-археологический заповедник. – Полоцк, 1987. – С. 28–30.
93. Чараўко, В.У. Археалагічнае вывучэнне грунтовых пахаванняў XVI–XVIII стагоддзяў на могілніку каля в. Клешчыно Бешанковіцкага раёна ў 2013 годзе / В.У. Чараўко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2015. — № 9. — С. 84–89.
94. Чараўко, В.У. Археалагічнае вывучэнне могілніка каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2010–2011 гг. / В.У. Чараўко // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Полацк, 20–23 мая 2012 г.); рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]; навук. рэд., уклад. В.М. Ляўко. — Мінск : Беларуская навука, 2012. — С. 417–426.
95. Чараўко, В.У. Археалагічнае вывучэнне пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV–XVIII стагоддзяў экспедыцыяй Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 2010 г. / В.У. Чараўко // Наука — образованию, производству, экономике: материалы XVI (63) Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, 16–17 марта 2011 г., [г. Витебск]. В 2 т. Т. 1. — Витебск : ВГУ, 2011. — С. 463–464.
96. Чараўко, В.У. Археалагічныя даследаванні на курганна-жальнічным могілніку каля в. Бірулі Докшыцкага раёна ў 2011 г. / В.У. Чараўко // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковых канферэнцый / Рэдкал.:

- Г.У. Савіцкі [і інш.]. — Мінск : Нацыянальная бібліятэка, 2013. — С. 24–25.
97. Чараўко, В.У. Археалагічныя разведкі на грунтовым могільніку каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна ў 2010 г. / В.У. Чараўко // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: Зборнік навуковых прац міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Полацк, 21–23 красавіка 2011 г. У 2 ч. Ч. 1 / Пад агульнай рэдакцыяй Д.У. Дука, У.А. Лобача. — Наваполацк : ПДУ, 2011. — С. 130–134.
98. Чараўко, В.У. Археалагічныя разведкі на грунтовым могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2010 годзе / В.У. Чараўко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2012. — Вып. 23. — С. 379–383.
99. Чараўко, В.У. Археалагічныя раскопкі на могільніку каля в. Жарнасекава Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці ў 2013 г. / В.У. Чараўко // История и культура на стыке эпох и цивилизаций: историко-культурное наследие как ресурс и результат развития общества. Материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 250-летию М.К. Огинского (Минск, 25–26 сентября 2015 г.). — Минск : Белнаучкнига, 2015. — С. 122–127.
100. Чараўко, В.У. Археалагічныя раскопкі на могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2012 г. / В.У. Чараўко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2014. — Вып. 25. — С. 382–389.
101. Чараўко, В.У. Да пытання аб раскопках М.Ф. Кусцінскім познесярэднявечных курганных пахаванняў у Лепельскім павеце / В.У. Чараўко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2011. — Вып. 21. — С. 160–162.
102. Чараўко, В.У. Інвентар пахаванняў Беларускага Падзвіння XIV–XVIII стст. (да пытання аб безынвентарнасці пахаванняў) / В.У. Чараўко // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння Л.В. Аляксеева, Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г. / [Рэдкал.: Г.У. Савіцкі, В.А. Шышанаў, Н.Ю. Шаркоўская]. — Мінск : Медисонт, 2012. — С. 275–280.
103. Чараўко, В.У. Пахавальныя помнікі Беларускага Падзвіння XIV–XVIII стагоддзяў: вызначэнне, структура і класіфікацыя / В.У. Чараўко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2012. — № 1. — С. 24–27.
104. Чараўко, В.У. Праблема датавання познесярэднявечных грунтовых пахаванняў на курганна-жальнічным могільніку каля в. Бірулі Докшыцкага раёна (па матэрыялах даследаванняў 2011 г.) / В.У. Чараўко // Матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі да 85-годдзя

- Краязнаўчага музея ў г. Полацку 8–9 снежня 2011 г. — Полацк : НППКМЗ, 2011. — С. 19–20.
105. Чараўко, В.У. Праблема датавання познесярэднявечных грунтовых пахаванняў на курганна-жальнічным могільніку каля в. Бірулі Докшыцкага раёна (па матэрыялах даследаванняў 2011 г. / В.У. Чараўко // Полацкі музейны штогоднік (зборнік навуковых артыкулаў за 2011 г.) / уклад. Т.А. Джумантаева, І.П. Воднева, С.В. Нікалаева. — Полацк : НППКМЗ, 2012. — С. 356–362.
106. Шаблюк, В.У. Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння, XIV-XVIII стст. / В.У. Шаблюк. — Мінск: Беларуская навука, 1996. — 119 с.; іл.
107. Bogdanov, A. Quelle est la race la plus ancienne de la Russie central? / A. Bogdanov // Congr. Intern. d'arch et d'antr. a Moskou. T. 1. — М.: Тип. I.N. Kushnereva i Ko., 1892. — 24 p. (отдельный оттиск).
108. Gałowska, E. Charakterystyka antropologiczna czaszek z miejscowości Krzywicze (XI–XII w.) i Izbiszcz (X–XII w.) / E. Gałowska // Acta Universitatis Lodzianae Folia Anthropologica. — 1996. — № 3. — S. 149–158.
109. Kozak, J. Proces brachycefalizacji na terenie ziem Polski w okresie feudalnym / J. Kozak // Przegląd Antropologiczny. — 1995. — Tom 58. — S. 69–88.
110. Piontek, J. Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny / J. Piontek. — Poznań: UAM, 1996. — 217 s.
111. Svetikas, E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. — XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais. T. 1. — Vilnius: Diemedžio leidykla, 2009. — 659 p. il.
112. Ubelaker, D.H. Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation / D.H. Ubelaker. — Washington: Taraxacum, 1989. — 172 p.